Länsstyrelserna

Introduktion till rikkärr

-restaurering och skötsel

INTRODUKTION TILL RIKKÄRR

Broschyren riktar sig främst till markägare, brukare och alla naturintresserade som kommer i kontakt med rikkärr. Vi vill lyfta fram rikkärrens värden, hot, skötsel och hur du kan återställa dem. Många har efterfrågat en kortare version av handboken för skötsel och restaurering av rikkärr, särskilt de som arbetar med åtgärdsprogram för hotade arter vid länsstyrelserna. Den fullständiga handboken, som täcker de flesta aspekter av skötsel och restaurering finns att ladda ner på länsstyrelsernas webbplatser.

FN har utropat detta årtionde, 2021–2030, som ”årtiondet för ekologisk restaurering.” Det är en global satsning för att återställa och skydda ekosystem, vända deras negativa trend och uppnå de globala hållbarhetsmålen. I detta sammanhang är skötsel och restaurering av rikkärr en viktig del av arbetet för att bevara biologisk mångfald.

Denna kortversion av broschyren har tagits fram med hjälp av Urban Gunnarsson från SLU Artdatabanken. Referensgruppen för arbetet inkluderar Nina Söderström från Länsstyrelsen i Dalarnas län, Anette Persson från Länsstyrelsen Skåne, Jenny Niesel från Länsstyrelsen Västra Götaland, Jesper Hansson från Jespers naturvård och Sebastian Sundberg från SLU ArtDatabanken.

Arbetet är en del av åtgärdsprogram för hotade arter och bidrar till att uppfylla miljömålen för ”Myllrande våtmarker” och ”Ett rikt växt och djurliv”.

Omslagsbild
Rikkärr med många orkidéer och fjärilar i Jämtland, Vackermyrens naturreservat. Foto: Hanna Johansson-Jänkenpää

Utgiven av
Länsstyrelsen i Dalarnas län 2024

Upplaga
7 000 exemplar

Diarienummer
511-8137-2023

Tryck
Östertälje tryckeri

Kortversionen kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats:
www.lansstyrelsen.se/dalarna/publikationer

Vad är rikkärr?

Rikkärren är blöta, särskilt artrika myrmiljöer, ofta på kalkrik mark. Rikkärren har fått sitt namn av att de är rika på arter, till skillnad från artfattiga fattigkärr. Det finns även kärr som har fler arter än fattigkärren men saknar flera av rikkärrens kalkgynnade arter – de kallas intermediära kärr.

Rikkärrens mest kända och intresseväckande arter är orkidéerna. Flera av dem förekommer bara i rikkärr, exempelvis vaxnycklar, blodnycklar, knottblomster och kärrknipprot. Det finns även flera andra mindre krävande orkidéer i rikkärr. Rikkärren är också rika på andra kärlväxter, mossor och landlevande snäckor. Totalt är det runt 200 arter som har sin huvudsakliga förekomst i rikkärr.

Orkidérikt rikkärr i Tärna, Västerbotten. Foto: Jonas Grahn

Rikkärr i Styra naturreservat, Östergötland. Foto: Lisa Johansson

Rikkärr i Venakärrets naturreservat, Örebro län. Foto: Jesper Pietsch

Rikkärr i Tärna, Västerbotten. Foto: Jonas Grahn

Rikkärren kan skilja sig åt och för att kunna säga att det är ett rikkärr behöver det finnas flera karaktäristiska arter, så kallade indikatorarter. Det krävs oftast minst tre indikatorarter i ett område för att det ska kallas rikkärr.

VIKTIGA INDIKATORARTER FÖR ATT KUNNA IDENTIFIERA RIKKÄRR

Kärlväxter: Axag, björnbrodd, brudsporre, dvärglummer, fjällruta, flugblomster, glansstarr, glansvide, gräsull, guckusko, gullbräcka, huvudstarr, hårstarr, jämtstarr, klubbstarr, knagglestarr-gruppen, kärrknipprot, lapptåg, majviva, nålstarr, näbbstarr, nätvide, polartåg, purpurbräcka, slankstarr, slåtterblomma, smalfräken, sotstarr, svarthö, svedstarr, tagelstarr, tagelsäv, trubbtåg, trådfräken, tvåblad, tätört, knappag och ängsnycklar.

Mossor: Guldspärrmossa, gyllenmossa, kalklungmossa, korvskorpionmossa, källtuffmossa, kärrmörkia, kärrtrumpetmossa, myruddmossa, piprensarmossa, praktflikmossa, purpurvitmossa, röd och späd skorpionmossa, stor skedmossa, svanmossa, svartknoppsmossa, trekantig svanmossa och tuffmossor.

I rikkärren är det oftast ett flöde av mineralrikt grundvatten. Rikkärr är inte näringsrika, utan de är tvärtom oftast fattiga både på kväve och fosfor. Växternas låga tillväxt i rikkärren beror delvis på detta. Rikkärren erbjuder en mycket speciell miljö och därför finns det arter där som är specialiserade och beroende av just denna miljö.

Humla som besöker kärrknipprot. Foto: Susanne Forslund

Den vackra orkidéen flugblomster.
Foto: Jennie Niesel

En näpen majviva med långa blad av ängsvädd intill.
Foto: Urban Gunnarsson

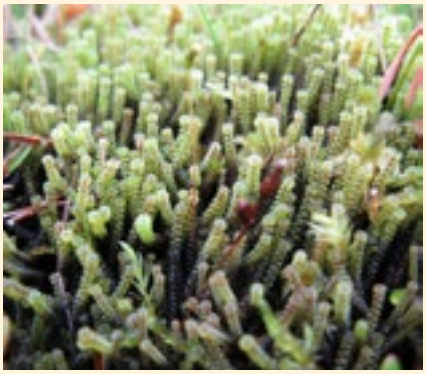

Piprensarmossa - liknar piprensare, eller hur!
Foto: Sebastian Sundberg

Knappag tillhör, som andra ag-arter, familjen halvgräs.
Foto: Sebastian Sundberg

Rikkärr i Sverige och deras naturvärden

Rikkärr hittar man enbart där rätta förutsättningar finns vad gäller hydrologi, geologi, lokalklimat och topografi. En lättvittrad och ofta kalkrik berggrund eller jordmån är avgörande för rikkärren. Landskapets topografi och lokalklimat har också viss betydelse.

Kalkrik berggrund. Källa: Lundqvist 1953

Kalkrik berggrund finns främst från den geologiska tidsperioden kambrosilur – grönt på kartan nedan. De största kalkrika områdena ligger huvudsakligen i Jämtland.

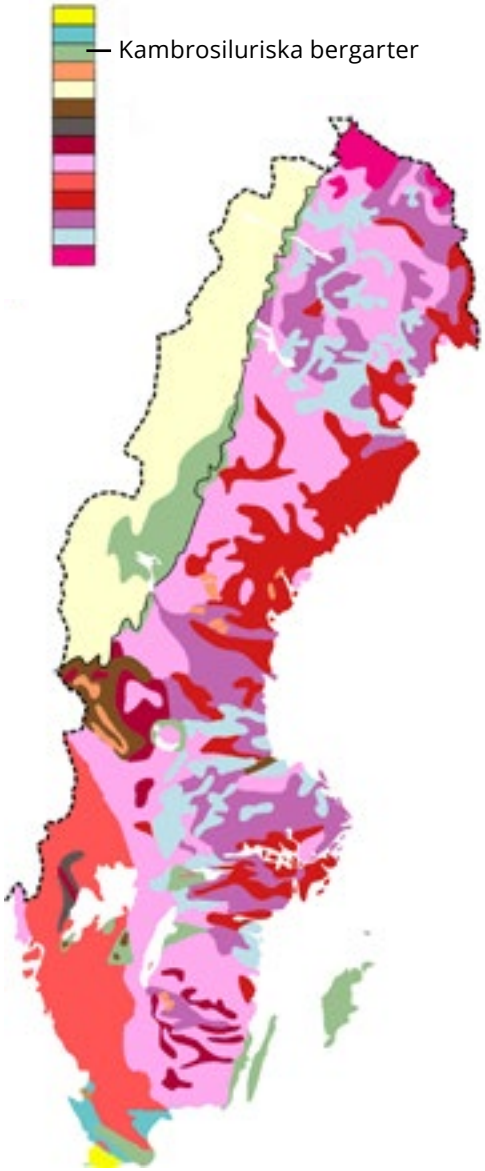

Bergarter. Källa: Wikipedia

Detta område sträcker sig längs kanten av fjällkedjans bergarter både norrut och söderut.

Andra viktiga kalkområden finns på Öland och Gotland, men det finns även fler små kalkrika områden.

Andra mer lättvittrade bergarter kan också ge förutsättningar till rikkärr, till exempel skiffer och diabas.

Ibland finns gynnsam berggrund i små lokala förekomster. Kalk kan även ha transporterats av inlandsisen från kalkrika områden för att avlagras på en annan plats. Då kan kalkrika jordar ligga ovanpå surare jordar eller berggrund, till exempel så har rikkärr uppstått på det sättet i norra Uppland.

Kända rikkärr baserat på rikkärrsinventeringar,
Riksskogsinventeringen och förekomster i skyddade områden.

Hur hittas ett rikkärr?

Genom att studera geologiska kartor får man en första indikation på var de kan tänkas finnas. Kartorna är ändå oftast inte tillräckligt detaljerade för att hitta lokala förhållanden som kan ge upphov till rikkärr, till exempel diabasgångar, lokala kalkförekomster och vattenflöden. Kartan över kända förekomster av rikkärr i Sverige visar att de flesta finns i Jämtland och längs med fjällkedjan. I dagsläget saknas trots det en fullständig kartläggning över var rikkärren finns.

Även topografin kan variera där rikkärr förekommer. De finns lika väl i sluttande kärr som nästan plana kärr i terrängsänkor. I starkt kuperad terräng kan rikkärr vara branta sluttande backkärr. Även runt mossar kan rikkärrspartier förekomma i så kallade laggkärr.

Kalkkärrsgrynsnäcka
Foto: Jonas Roth

Väddnätfjäril – denna fjäril är knuten till ängsvädd. Foto: Göran Vesslén

Vackert skimrande violett guldvinge. Foto: Lars Hansson

Rikkärr kan också finnas i andra typer av kärr och blandmyrar. Exempelvis där blötare partier i myren är uppdämda i karakteristiska mönster, så kallade strängflarkkärr, eller i kärrpartier kring kalkrika och näringsfattiga sjöar. Rikkärren kan alltså se rätt så olika ut och ha olika förutsättningar i olika delar av landet.

En ståtlig kärrspindel. Foto: Nina Söderström

Gölgrodan – en riktig värmeälskare. Foto: Sebastian Sundberg

Rikkärrens ekologi

Miljöerna i rikkärren är unika och har speciella ekologiska förutsättningar som skiljer dem från andra ekosystem. De typiska mossorna som växer här är de så kallade brunmossorna. Även andra faktorer är viktiga för rikkärren, som exempelvis översvämningar, förekomst av vitmossor och träd- och busktäckningen.

Centralt för rikkärr är tillgång på ett mineralrikt och ofta rörligt grundvatten. Det är vanligt med källflöden i rikkärr och i kalkrika områden kan det bildas utfällningar av kalk, så kallad kalktuff. Bleke bildas om kalkrikt vatten tränger upp i sjöbottnar eller kärr. Kalktuff är ofta uppblandad med torv och får en ljusbrun färgton medan bleke är utfällning av mer ren kalciumkarbonat.

Avlagring av källkalk.
Foto: Urban Gunnarsson

Kalkblekesjö. Foto: Michael Löfroth

Rikkärr kan under perioder översvämmas, särskilt under vinterhalvåret. Översvämningar kan, beroende på vattnets ursprung, ha en viktig betydelse för att bromsa igenväxning av träd och buskar samt hämma tillväxten av vitmossor. Man har i flera studier sett att vitmossor ofta kan ta över och börjar dominera bottenskiktet. Detta kan medföra att kärren får ett lägre pH och att torvbildningen ökar vilket i sin tur gör att tillgången på mineralrikt grundvatten minskar. Detta leder till att rikkärren får en artfattigare vegetation. Om översvämningen medför en gödning, till exempel från jordbruksmark, är den inte gynnsam för rikkärren.

Rikkärren kan vara trädbevuxna eller helt öppna. Så länge trädtäckningen inte blir alltför sluten finns fortfarande förutsättningar för att mossor och andra rikkärrsväxter ska kunna trivas. Utöver träden är buskar ett vanligt inslag i rikkärr och mineralrika löv, från bland annat videbuskar är en viktig föda för vissa snäckarter.

Öppet rikkärr, Mörkahålkärret, Östergötland.
Foto: Urban Gunnarsson

Halvöppet rikkärr, Brittas Rönning, Dalarna.
Foto: Urban Gunnarsson

Trästolpe som dragits upp ur torven. Försätermossen, Uppsala län.

Foto: Jesper Hansson

Rester av en hässja, Vackermyren, Jämtland.
Foto: Sebastian Sundberg

Hölada i ett slåttrat kärr med hässjevirke upprest, Ångermanland.
Foto: Sebastian Sundberg

Slåtter är viktiga insatser, även för rikkärr. Foto: Jennie Niesel

Förändringar i rikkärren

Rikkärren och deras vegetation förändras naturligt i en pågående utveckling. Historiskt har människan också påverkat och nyttjat rikkärren, såväl för fodertäkt som för bete. Stora arealer rikkärr har förstörts genom utdikning och övergödning.

Bete och slåtter på rikkärren är ofta en förutsättning, åtminstone i södra Sverige, för deras rika biologiska mångfald. Genom hävden tas växter, biomassa, bort och då stoppas tillväxten av torv. Bete påverkar också vegetationen genom djurens tramp. När rikkärren slåttras tas även en stor del av träd och buskar bort för att underlätta skötseln. Detta gynnar de små och oftast konkurrenssvaga rikkärrsarterna.

I vassrika miljöer har vass skördats för att få material till vasstak. Motsvarande användning som för ag på Öland och Gotland. Slåtter kan i vissa rikkärrsmiljöer ge ett gott foderutbyte. I rikkärr med låg foderproduktion skördar man endast vartannat år eller ännu mer sällan. Om du är uppmärksam kan du se rester efter slåtter och bete i rikkärrsmiljöer. Dessa rester är gamla hässje- eller stängselstolpar, hölador, stora öppna och jämna slåtterytor eller betespåverkade träd och buskar.

Rikkärr – historiskt nyttjande, påverkan och hot

Bete och slåtter har i några få rikkärr fortgått ända in i modern tid. Men för det mesta var det dock i slåttermarkerna på myrarna där hävden först upphörde. Detta eftersom de var krångliga att slå maskinellt och att utbytet oftast var magert. De senaste årtiondena har dock slåtter återupptagits i rikkärr genom länsstyrelsernas arbete inom åtgärdsprogram för hotade arter.

Alltför många rikkärr har dikats ut för att omvandlas till jordbruks- eller skogsmark eller för att bättre kunna avvattna intilliggande skogar och åkermarker. Stora dräneringsföretag var mycket vanliga under en period runt förra sekelskiftet, då i syfte att skapa mer odlingsmark. Senare, under början och mitten av 1900-talet, dikades rikkärr ut i stor omfattning i skogslandet för att få en ökad skogsproduktion. Denna typ av dikning nådde sin kulmen under 1980-talet. Tillståndsplikt infördes i delar av landet i början av 1990-talet och därefter har nydikning av myrar till stor del upphört.

Både jord- och skogsbruk påverkar fortfarande rikkärren, exempelvis när åtgärder utförs i eller i närheten av själva rikkärret. Det kan röra sig om skogsbilvägar, dikesrensningar, gödsling av skog och på åkrar, skogsavverkningar eller körspår av tunga fordon.

Mycket av detta går att komma till rätta med genom att ta hänsyn till rikkärr vid brukandet av miljöer som ligger i anslutning till rikkärren.

Bete i agkärr på Öland. Foto: Marcus Arnesson

Hoten mot rikkärren är flera. Effektiviseringen av jord- och skogsbruket har varit den absolut viktigaste faktorn. Hävden har minskat och de tidigare öppna och artrika markerna växer igen, särskilt i södra och mellersta Sverige. Ett annat problem för flera rikkärr är övergödning, antingen genom gödning direkt på rikkärret genom kvävenedfall och eller genom läckage av övergött vatten ut över rikkärret. Övergödda rikkärr tappar snabbt sina unika arter och mer högvuxna arter och träd gynnas.

De pågående klimatförändringarna bidrar också med nya problem för rikkärrens arter. Bland annat genom en ökad risk för långa torkperioder, höga temperaturer, längre växtsäsong, översvämningar och erosion vid höga vattenflöden. Klimatförändringarna medför också att invasiva arter lättare kan etablera sig och konkurrera med inhemska arter.

Vad innebär det att ha ett rikkärr?

Om du har ett rikkärr på din mark: Grattis! Då äger du ett unikt artrikt ekosystem som är tacksamt att sköta och förvalta. Mångfalden av arter är alltid spännande att följa och se hur den utvecklas från år till år. Det är också ett ansvar att se till att den artrika miljön finns kvar för kommande generationer.

Många rikkärr är skyddade som naturreservat, biotopskydd eller har naturvårdsavtal. Men ett skydd i sig gör inte att rikkärren automatiskt förblir i gott skick. Det behövs ofta skötsel- eller restaureringsinsatser för att de på lång sikt ska ha en bra utveckling. Rikkärr är en utpekad naturtyp i EU:s art- och habitatdirektiv som är ett nätverk av naturtyper och arter. Syftet med skyddet är att naturtypen som helhet ska ha en gynnsam status.

För att gynna rikkärren ska röjningar och hävd ske så att kärren inte växer igen. Om man planerar att göra större åtgärder i eller i närheten av rikkärr, kan samråd med länsstyrelsen eller Skogsstyrelsen krävas om åtgärden ”väsentligt påverkar naturmiljön”. För vanliga skötselåtgärder behövs inte samråd. Kontakta gärna länsstyrelsen för att få tips om restaureringar och skötsel samt information om det kan finnas stöd att få. Handläggare som arbetar med åtgärdsprogram för hotade arter och landsbygdsfrågor på alla länsstyrelser kan ge tips och råd hur du bäst sköter rikkärr.

Slåtter med lie och slåtterbalk, Tranumyrens naturreservat, Dalarna. Foto: Urban Gunnarsson

Skötsel- och restaureringsåtgärder i rikkärr

Det finns flera anledningar till att sköta eller restaurera rikkärren: att gynna den biologiska mångfalden, det vill säga för att gynna mångfalden av gener, arter och ekosystem, att gynna våtmarkernas vattenbuffrande förmåga samt att minska våtmarkernas klimatpåverkan. Det är bra att ha ett tydligt syfte för att få till lämpliga/optimala åtgärder. Idag nyttjas oftast inte rikkärren, och om du själv inte äger marken, kan det gå att få markägarens tillstånd att börja sköta om dem.

På nästa sida finns några korta beskrivningar av möjliga restaureringsåtgärder. Ingående beskrivningar av de olika restaureringsåtgärderna och praktisk vägledning för åtgärderna finns i den mer utförliga rapporten ”Handbok för skötsel och restaurering av rikkärr”. Rapporten finns att ladda ned på din länsstyrelses webbplats.

Slåtter och bete har upphört sedan länge. Igenväxning där björk och vass tränger på från kanterna.

Från år 2008. Foto: Anette Persson

Samma kärr som ovan men från år 2020. Rikkärret har nu öppnats upp och slåttras. Vasspartierna röjdes initialt två gånger per år.

Foto: Anette Persson

SKÖTSEL- OCH RESTAURERINGSÅTGÄRDER I RIKKÄRR

- Sköt rikkärren med slåtter eller bete.
- Ta bort sly, träd och buskar försiktigt om det är igenvuxet och gör detta vid upprepade tillfällen, men spara gärna några videbuskar för fjärilarnas och snäckornas skull.
- Håll efter högvuxna växter och invasiva arter, som annars lätt tar över.
- Lägg igen eller däm diken som påverkar rikkärren genom avvattning.
- Undvik att leda in näringsrikt vatten från åkermark.

De viktigaste skötselåtgärderna i rikkärr är att se till att de är hävdade och att hålla dem öppna genom slyröjning för att undgå allt för tät trädvegetation. Saknas tillgång till betesdjur så är det oftast möjligt att sköta rikkärren med slåtter manuellt eller med lätta maskiner. Innan bete och slåtter påbörjas så behövs det ofta röjas bort befintligt sly och träd i kärret. I vissa kärr, där problemen oftast är förknippade med sly, kan återkommande slyröjningar fungera som skötselåtgärd.

Om det finns diken i eller i närheten av rikkärren eller övergödningsproblematik kan större restaureringsåtgärder behöva göras som att lägga igen diken eller att skrapa bort ytjord. Dessa åtgärder kräver oftast en mer detaljerad planering och ibland måste tillstånd sökas. Åtgärderna kan vara kostsamma och för det mesta behövs grävmaskiner och andra fordon. Det kan vara en god idé att tidigt ta kontakt med länsstyrelsen för att få konkreta råd.

Enklare typ av dämme där det inte är lämpligt eller ekonomiskt rimligt att använda maskin. Illustration: Tupu Vuorinen

Diken, som ligger i närheten av rikkärret och som påverkar dess hydrologi, bör läggas igen. Det finns flera sätt att göra det på, antingen genom att göra dämmen eller att fylla dem helt med torv- eller jordmassor. Har rikkärret blivit övergött genom exempelvis tillrinnande näringsrikt vatten från brukad åkermark eller genom att torvlagret blivit tjockt och näringsrikt behövs mer ingående analyser göras av möjliga åtgärder. Går det till exempel att bli av med den oönskade näringen genom slåtter eller genom att kulvertera bort det näringsrika vattnet? En mer drastisk åtgärd för att bli av med näringsrik torv är att helt enkelt gräva eller schakta bort det ytliga torvlagret, ner till den kalkrika ljusa mineraljorden. Därefter ges rikkärrsvegetationen en chans att återetableras på den blottade kalkrika jorden.

De senaste årens våtmarkssatsningar har varit inriktade just på att återväta våtmarker, vilket gör att det kan finnas pengar att söka för att lägga igen diken både hos Skogsstyrelsen och länsstyrelserna. Flera entreprenörer har erfarenhet av att lägga igen diken och kan hjälpa till i processen.

Nyanlagt reglerbart dämme vid dike i Skåne. Foto: Anette Persson

Tips på skötsel- och hänsynsåtgärder

På nästa sida följer några tips på hur du kan sköta omkringliggande skogs- och odlingsmarker samtidigt som rikkärrens arter gynnas. Eftersom rikkärr ofta är beroende av ett flöde av mineralrikt vatten är det viktigt att inte ändra hydrologin i tillrinningsområden. Skötsel av rikkärr är ofta nödvändig för att bibehålla rikkärrens arter.

Fräsning i Gävleborgs län. Foto: Tomas Troschke

Schaktning av ytlig näringsanrikad torv för återskapande av rikkärr, Öland. Foto: Marcus Arnesson

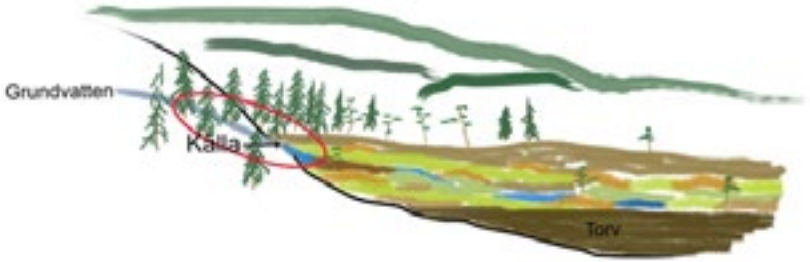

Skiss över ett rikkärr som visar hänsynsområde (röd linje) i en zon runt och främst ovanför en källa. Den svarta linjen visar mineraljordens nivå och torvdjupet visas i en tänkt genomskärning av kärret. Illustration: Urban Gunnarsson

Mer information om rikkärr

Det är ganska få som känner till begreppet rikkärr och än mindre förstår rikkärrens ekologi och skötsel. Därför behövs informationsinsatser om var de förekommer, vilka hänsyn man behöver ta och om skötsel och restaureringsåtgärder.

Mer information om rikkärr och åtgärder i rikkärr kan fås på länsstyrelsens-, Naturvårdsverkets- och Skogsstyrelsens webbplatser:

www.lansstyrelsen.se

www.naturvardsverket.se

www.skogsstyrelsen.se

”Handbok för skötsel och restaurering av rikkärr” finns för nedladdning på länsstyrelsens webbplats.

Tramp av vilt kring saltsten kan vara till nytta för flera av rikkärrens arter. Framför allt gäller det områden som inte hävdas och inte har problem med vilt som riskerar att skada marktäcket. Foto: Jesper Hansson

Åtgärdsprogram för hotade arter

Åtgärdsprogram för hotade arter och naturtyper är ett verktyg för att uppnå miljökvalitetsmålet Ett rikt växt- och djurliv.

Länsstyrelserna, Naturvårdsverket, Havs- och vattenmyndigheten och andra berörda aktörer arbetar tillsammans för att stärka förutsättningarna för hotade arter och deras livsmiljöer.

I åtgärdsprogrammen finns kunskapsöversikter och rekommendationer på åtgärder för att stärka arters bevarandestatus. I åtgärdsprogram för rikkärr pekas tre arter ut som speciellt viktiga: gulyxne, kalkkärrsgrynsnäcka och större agatsnäcka.

Utöver de ovan utpekade arterna finns det framför allt många andra arter som är indikatorer – det innebär att de är karaktäristiska för, i detta fall, miljön rikkärr.

Åtgärdsprogram för hotade arter

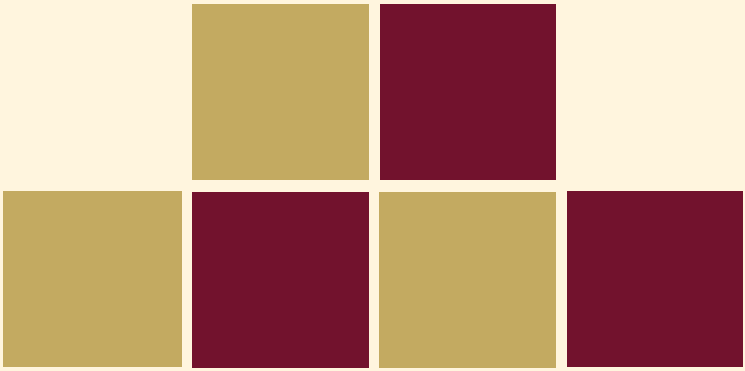

Länsstyrelserna

lansstyrelsen.se